

"MUHOKAMAT UL LUG'ATAYN ASARIDA OMONIM SÓZLAR"TAHLILI

Malikova Madina

Termiz davlat universiteti O'zbek filologiyasi fakulteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Navoiyning "Muhokamat ul lug'atayn" asarida qo'llanilgan omonim so'zlar tahlili va asardagi so'zlar tasnifi ko'rsatiladi, ushbu o'rinlarda asarning mohiyati va mazmuni yoritiladi.

Kalit so'zlar: leksika, fors tili tovushlari uyg'unligi, tillarning qiyoslanishi, omonimlar, sinonimlar, tahlil, tamoyil

Kirish

"Muhokamat ul-lug'atayn" („Ikki til muhokamasi“, 1499) — Alisher Navoiyning tilshunoslikka oid asarlaridan biri. Navoiy „Ikki til muhokamasi“ (Muhokamat ul-Lug'atayn) asarida o'zbek tilining boyligini, qudratini, o'sha zamonning adabiy tillari qatoridan o'rin olishga qodir va haqli ekanligini ilmiy tomondan isbotladi. Asarda o'zbek (turkiy) va fors tillari unli tovushlar, leksika va morfologiya doirasida o'zaro qiyoslanadi. Dastlab har ikki tildagi unlilar qiyoslanganda, shoir fors tilida unlilar soni cheklanganligi, o'zbek tilida esa unlilar bir qancha ma'no farq, lo'vchi variantlarga ega ekanligi va ular uzaro uzunqisqaligi bilan ajralib turishini dalillar orqali ko'rsatib bergan. Alisher Navoiy o'zbek va fors tillari leksikasini qiyoslash uchun tabi-at manzaralari, uy-ro'zg'or buyumlari, ov jarayoni, hayvon va qushlarning turlari kabi juda ko'p sohaga oid yuzlab so'zlarni keltirib, bu so'zlarning mukrbalasi forschada yo'kligini, forslar ko'pincha o'sha o'zbekcha so'zlarning o'zini ishlatishlarini ta'kidlab, o'zbek tilining boy imkoniyatlarini har tomonlama ko'rsatgan. Mana shunday fikrlaridan ayrimlari: „...xo'blarning ko'z va qoshlari orasinki, qabog' derlar, forsiyda bu uzvning oti yo'qtur..“. Alisher Navoiy so'zlarning ko'p ma'noliligi, sinonimlar jihatidan ham o'zbek tilining imkoniyati kengligini, ularning she'riyatda turli nozik ma'nolarni ifodalashdagi ahamiyatini (ot, it, tush, yon, yoq, bor, sog'in, tuz, ko'k kabi so'zlar talqinida) ko'rsatadi. Navoiy grammatik jihatdan ham o'zbek tili fors tiliga nisbatan ba'zi imkoniyatlarga ega ekanligini tahlil etadi. Ma'lumki, qaysi til ma'-noni qisqa yo'l bilan ifodalay olsa, shu til rivojlangan til hisoblanadi. O'zbek tilining rivojlangan til ekanligini shoir zaruriy misollar bilan ko'rsatib beradi. Mas, o'zbek tilida birgalik nisbat qisqagina -sh affiksi orqali yasaladi: „va masdarg'a bir shin harfi ilhaq qilmoq bila ul maqsudni topibdurlar. Andoqki chopishmoq va topishmoq va quchushmoq va o'pushmoq va bu shoye lafzdur“. Forslar bu ma'noni so'z birikmasi orqali ifodalaydilar. Navoiy shaxs oti yasovchi qo'shimchani xususiyatini 30 ga yaqin so'z misolida isbotlab (qo'rchi,

suvchi, nayzachi, yurtchi, qushchi, barschi, qo‘ychi, turnachi, kiyikchi va h.k.), o‘zbek tilining so‘z yasash va fikr ifodalash jihatidan ham o‘ziga xos imkoniyati mavjudligini ko‘rsatgan. Navoiy o‘zbek tilining boyligi va qudratini, ifodaviy imkoniyatini asosli tahlil etib, quyidagi xulosaga keladi: o‘zbek tilida bu xildagi nozik ma‘noli suz va iboralar ko‘p, ammo „bu kunga degincha hech kishi haqiqatig‘a muloxaza qilmog‘on jihatidan bu yashurun qolibdur... hunarsiz turkning sitam zarif yigitlari osonliqqa bo‘la forsiy alfoz bila nazm ayturg‘a mashg‘ul bo‘lubturlar“. Shuning uchun Navoiy o‘zbek shoirlarini uz tilida ijod qilishga da‘vat etadi.

Asosiy qism

Navoiy asarlari tilida singarmonizm (tovushlar uyg‘unligi) “temir qonun” sifatida amal qilinganini ko‘rishimiz mumkin. Bu narsa tovushlar tizimini anglashga ham imkon beradi. Masalan, muallif keltirgan misollarda “yo‘g‘on” o‘zak-negizli so‘zlarga masdar ko‘rsatkichining -maq varianti qo‘shiladi: “qurug‘samaq”, “aldamaq”, “qistamaq”, “yalinmaq” singari; “ingichka” talaffuzli so‘zlarga esa -māk varianti qo‘shiladi: “igirmak”, “indamak”, “surkanmak”, “o‘rtanmak” singari. Demak, Navoiy tilida orqa qator, “yo‘g‘on” a bilan old qator, “ingichka” ä ning har ikkovi mustaqil fonemalar sifatida ishlatilgan. “Muhokamatu-l-lug‘atayn”da jonivorlarning harakatinjonivorlarning harakatini anglatuvchi fe‘llar bilan bog‘liq qiziq bir misol bor. Asarning Anqara nashrida bu misol shunday berilgan: “Uy mungramagiga va ishak ingramag‘ig‘a va it tegishmag‘ig‘a va ulimag‘ig‘a lafz yo‘qtur”. Muhimi shundaki, ushbu jumla asarning To‘ppopi qo‘lyozmasida yo‘q, Fotih qo‘lyozmasida esa bor, nashrga o‘sha qo‘lyozmadan olingan. Yana bunda kelishik qo‘shimchalarining qo‘shilish tartibiga e‘tibor qaratilsa, quyidagi holatga duch kelamiz: “tegishmak” so‘zi “ingichka” o‘zakli bo‘lishiga qaramay, unga qo‘shimchaning “yo‘g‘on” varianti qo‘shilmoqda: “tegishmag‘ig‘a”. Biroq ushbu so‘zlarning forsiy tilda aynan muqobili bo‘lmaganligi bois she‘rda qo‘llashlarining iloji yo‘qligini ta‘kidlaydi. “Ichmoq” so‘zining yana bir sinonimi “tomshimoq”ki, shoirning ta‘kidlashicha, buning ma‘nosi g‘oyat zavqdan birdan ichilmas, lazzat topa-topa, oz-ozdan ichilar. Bu g‘arib ma‘ni adosida turkchada bu matla‘ bordir: Soqiy chu ichib, manga tutar qo‘sh: Tomshiy-tomshiy ani qilay no‘sh. Biroq ushbu so‘zlarning forsiy tilda aynan muqobili bo‘lmaganligi bois she‘rda qo‘llashlarining iloji yo‘qligini ta‘kidlaydi. Navoiy ijod ahillarini qachonlardir o‘z ona tilining purma‘no, rangih jilolarini aniq va yaxshi idrok etishiga ishonadi. Buni “Muhokamat ul-lug‘atayin”da shoirning quyidagi e‘tirofi tasdiqlab turibdi: “...dono hakam adolat yuzidin ko‘z solsa va burungi forsiy va so‘nggi turkiy latoyif va daqoyiqidin bahra olsa... har qaysining martabasini ta‘yin qilur avonida umidim uldur va xayolinga andoq kelurkim, so‘zum martabasi avjdin quyi inmagay va bu tartibim kavkabasi a‘lo darajadin o‘zga yerni beganmagay”. Navoiy omonimlar bilan asarida so‘z o‘yini o‘ynaganligini guvohi bo‘lamiz masalan: 1. tush-tush-

yarim kun. 2.tomon-yon-yon/yonbosh-yonmoq 3.yoqmoq-yoq-yoq/tomon kabi omonimlardan mukammal foydalanganligini kórishimiz mumkin

Xulosa

Xullas, Navoiy ijod ahillarini qachonlardir o'z ona tilining purma'no, rangih jilolarini aniq va yaxshi idrok etishiga ishonadi. Buni "Muhokamat ul-lug'atayin"da shoirning quyidagi e'tirofi tasdiqlab turibdi: "...dono hakam adolat yuzidin ko'z solsa va burungi forsiy va so'nggi turkiy latoyif va daqoyiqidin bahra olsa... har qaysining martabasini ta'yin qilur avonida umidim uldur va xayolinga andoq kelurkim, so'zum martabasi avjdin quyi inmagay va bu tartibim kavkabasi a'lo darajadin o'zga yerni beganmagay".Ha, Alisher Navoiyning tilimiz imkoniyatlaridan foydalanish borasidagi qarashlari bugungi kunda ham o'z mohiyatini saqlab qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий МАТ. 16-том. - Т.: "Фан", 2000.
2. "Alisher Navoiyning badiiy mahorati masalalari" (maqolalar to'plami). -Т.: "Fan", 1993.
3. Рустамов А. Алишер Навоий ва она тилимиз. -Т.: "Fan", 1992.
4. Вохидов Р. Навоий бархаёт. -Т.: "Фан"
5. Nashri: Navoiy, Asarlar [15 j.li], 14- j., Т., 1967; Navoiy, Mukammal asarlar to'plami [20 j.li], 16-j., Т., 2000.